

KAALI MUISTISTEKOMPLEKS

Pihtla vald, Saaremaa

Muinsuskaitse eritingimused

seoses RMK esitatud Kaali puhkekoha rekonstrueerimise
ehitusprojektiga

(Muinsuskaitseameti registri nr 12602, 12603)

Marika Mägi
Tallinna Ülikool, Ajaloo Instituut

Tallinn 2013

SISUKORD

1. Sissejuhatus	3
2. Kaali muististekompleksi kirjeldus	5
2.1 Kaali järv ajalooallikates ja rahvapärimuses	5
2.2 Arheoloogilised uuringud Kaali muististekompleksil	6
2.2.1 Kaali linnus (reg nr 12602)	6
2.2.2 Arheoloogilised kaevamised Kaali järves	9
2.2.3 Kraatrit ümbritseva ringmüüri arheoloogilised kaevamised	10
2.2.4 Arheoloogilised kaevamised uusaegses sepikojas (reg nr 12603)	11
2.3 Praeguse olukorra kirjeldus	11
3. Järeldused ja väärtushinnangud	11
4. Muinsuskaitsetelised eritingimused	14
4.1 Muinsuskaitsetelised üldprintsibid	14
4.2 Konkreetsete eritingimused Kaali arheoloogilise kompleksi jaoks	14
5. Ettepanekud Muinsuskaitseametile	15
Kasutatud allikad ja kirjandus	17

1. Sissejuhatus

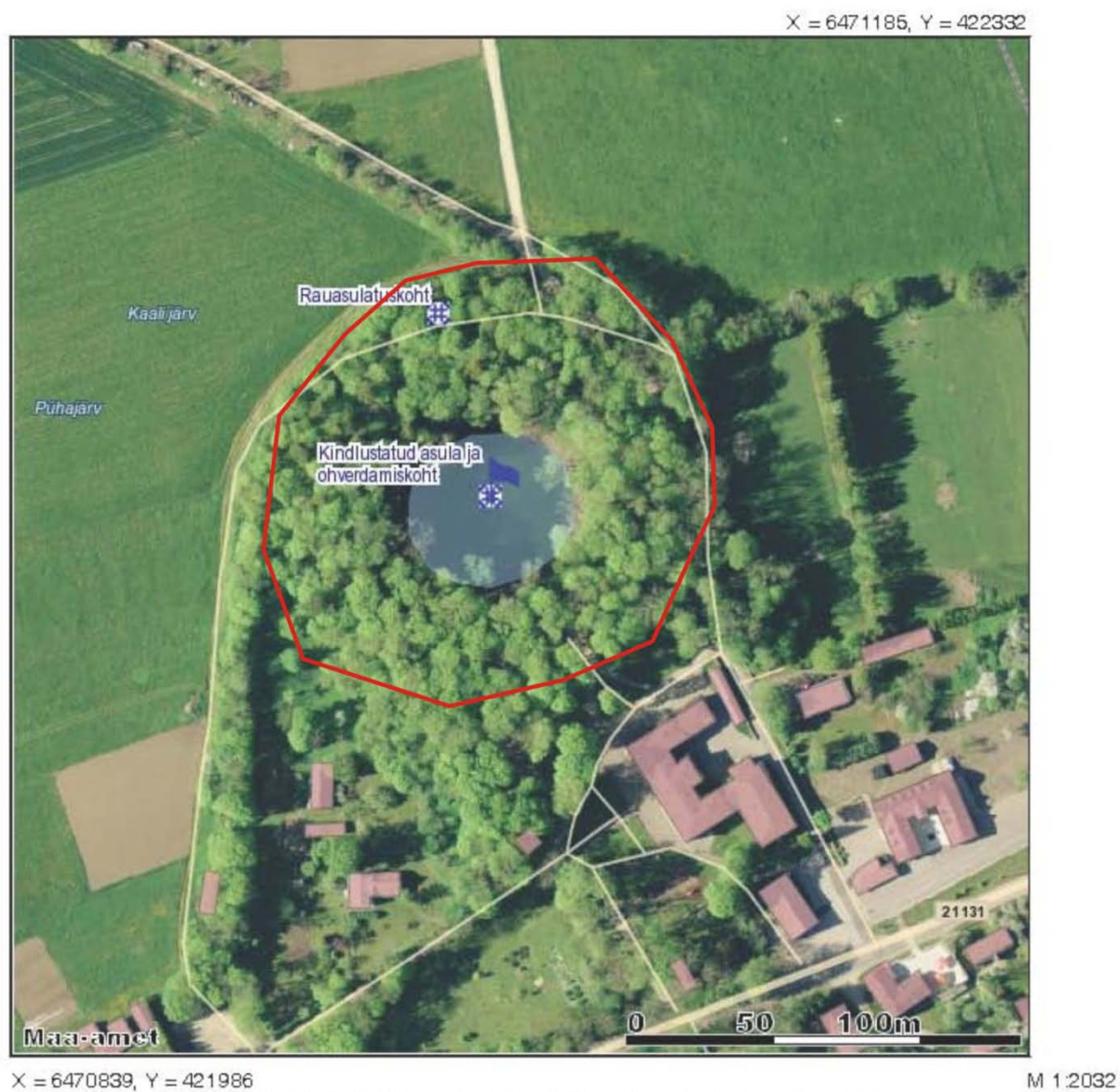
Käesolevad muinsuskaitseeritingimused on koostatud seoses Kaali puhkekoha rekonstrueerimise ehitusprojektiga, mille on esitatud RMK (Riigimetsa Majandamise Keskus). RMK Kaali puhkekoht asub Saare maakonnas, Pihtla vallas, Kaali külas, riigi omanduses oleval maal pindalaga 16608,324 m². Projekti eesmärgiks on Kaali puhkekoha rekonstrueerimine, tagamaks külastusala maastiku soodsa seisundi, ilme ja loodus- ning muinsuskaitseväärtuste parema säilimise, samas võimaldamaks ala külastust ning loodusväärtuste tutvustamist. Sooviks on tagada külastajate liikumine ettevalmistatud teedel ja radadel ning piirata nende pääs kraatri nõlvadele külastuseks ettevalmistamata alale.

Konkreetsemalt on RMK eesmärgiks projekteerida:

- 1) kahepoolsest piiratud liikumisrada kraatri nõlval, mis kulgeb piki olemasolevat rada;
- 2) sissepääs liikumisrajale kraatri nõlval peasissekäigu juurest, vältimaks puujuurtel tallamist ja sellega kaasnevat pinnase erosiooni nõlvakul;
- 3) invapääs kraatri vallile kraatri põhjaküljelt piki laugemat nõlvakut;
- 4) ligipääs kraatri harjal kulgevalt liikumisrajalt alla järve äärde järve põhjaküljel, piki seal olemasolevat rada;
- 5) infotahvlid ja statsionaarsed istepingid valli harjal ja sissepääsu lähedal (osaliselt olemas ja vajavad vaid uuendamist).

Projekteeritava alal paikneb kaks muinsuskaitsealust objekti: 1) kindlustatud asula ja ohverdamiskoht, Muinsuskaitseameti registri nr 12602 ja 2) rauasulatuskoht, Muinsuskaitseameti registri nr 12603 (joonis 1). Kuna mõlemad muinsuskaitsealused objektid on ümbritsetud 50 m laiuse kaitsevööndiga, jääb kogu planeeritav ala muinsuskaitsealusesse tsooni.

Muinsuskaitseameti registris olevate Kaali muististe andmed on tugevalt vananenud ning vajaksid uuendamist. Käesolevaga seatavaid eritingimusi see otseselt ei puuduta, kuivõrd tegemist on igal juhul muinsuskaitsealuse alaga.

Joonis 1. Väljavõte Kaali muistiseid kajastavast kaardist Muinsuskaitseameti registris. Punase joonega on märgitud muististekompleksi ala (vt täpsemalt joonis 2), millele peaks lisanduma 50 m kaitsevöönd. Maaameti kaart.

2. Kaali muististekompleksi kirjeldus

2.1 Kaali järv ajalooallikates ja rahvapärimuses

Kuigi tänapäeval viidatakse üldiselt Kaali järvele kui kunagisele pühakohale, polnud hiljemalt 19. sajandi alguseks rahvapärimuses midagi Kaali pühadusele viitavat säilinud. Friedrich von Buxhövdeni andmetel 19. sajandist olevat Kaali järve 17. sajandi kaartidel nimetatud Püha maalinnaks (*Pyhascher Bauerberg*). *Püha* on tuletis varasemast kohanimest *Pia*, millest teise variandina on tuletatud Pihtla ning mille algne tähendus ei pruukinud olla pühadusega seonduv. Kaali järve oletasid kunagiseks pühakohaks 19. sajandi baltisaksa uurijad, kelle kirjutistest see „teave“ levis ka rahva hulka ning tekitas nn sekundaarse folkloori Kaali järve kohta.

Eelpoolöeldu ei tähenda samas, et Kaali järv kunagi poleks olnud pühakohaks. Rusikareegel tundub olevat, et rahva mälestus kohtade kunagisest funktsioonist, kui seda just ei uuendata leidudega (nt kalmest leitavate inimluudega) või kui see pole maastikul selgelt nähtav (linnamäed), ei ulatu üldjuhul kaugemale viikingiajast. Seega võiks ettevaatlikult oletada, et muinasaja lõpuks oli Kaali järv kaotanud tähtsuse pühakohana, kuid koha eripära säilis rahva mälus seoses kõrgete vallidega, mistõttu oletati seal kunagist linnamäge.

Kuigi kohanime Kaali on traditsiooniliselt seostatud Salli mõisa omanike von Gahlenitega, tuleb sellisesse arvamusse siiski ettevaatlikult suhtuda. Loogilisem on oletada, et *Kaali*, *Kalli* või midagi sarnanevat ongi vana kohanimi, mis käibis juba varasematel aegadel eeskätt Kaali järve kohta. Seost võiks pigem näha läheduses paikneva Kõljala (*Kölljall*) nimega. *Jala*-lõpulised kohanimed, mida Saaremaal leidub rohkesti, on ilmselt seoses Kuramaa liivi keelse sõnaga *jalgab*, mis tähendas linna, linnust või ka lihtsalt asulat. Ehk on hoopis Kõljala (seega siis *Köll*-asula või *Köll*-linnus) vana Kaali (*Kall*-) järvega seotud keskus või muinasmõis, mille hilisemal jagamisel tekkis kraatri vahetusse lähedusse uus, *Sall*-nimeline mõisake.

Ebamäärast mälestust Kaali järve tekkest meteoriidi langemise tagajärjel on nähtud Läti Henriku jutustuses saarlaste suurest jumalast, kes olevat Ebavere mäel sündinud ja sealt Saaremaale lennanud. „Kalevalas“ on jäädvustatud regilaulud, mille kohaselt päike oli pudenenud maa peale, süüdanud metsad põlema ja tapnud inimesi üle maa veeredes ning kukkunud lõpuks Alue-nimelisse järve. Mõnedes rahvalauludes räägitakse ka Saaremaa põlemisest.

Päikese kukkumist maa peale ning salapärast järve, „kuhu päike heidab magama“, on mainitud mitmetes antiikmaailma legendides ja kirjutistes. Enamikku neist on haaravalt kirjeldanud Lennart Meri oma raamatutes, kus ta üritab neid otseselt seostada Kaali järvega. Arheoloog Vello Lõugas on koguni oletanud, et Kaali olevat germaanlaste Nerthuse kultusega seotud järv, kuhu regulaarselt siia rännanud

germaanlased meie ajaarvamise esimestel sajanditel inimesi, sh saarlasi ohverdasid. Sellised oletused kuuluvad suuresti juba fantastika valdkonda. Hilisem rahvapärinus teab Kaali järve tekkepõhjuseks vaid lugu omavahel abiellunud õest-vennast, kelle maapõhja vajunud pulmamaja kohale järv tekkinud. Sellise süžeeaga legendid on rahvusvaheliselt laialt levinud, meteoriidikatastroofiga ei seo neid miski.

2.2 Arheoloogilised uuringud Kaali muististekompleksil

Aastatel 1976–79 toimusid arheoloogilised kaevamised Kaali järves ning selle kallastel (Vello Lõugas). Kaevamiste tulemused on paraku publitseeritud vaid ühes, kaevamiste algust kirjeldavas lühiartiklis ning mõnedes ülevaate- või populaarteaduslikes artiklites. Puuduvad aruanded ning kaevamiste napid ülestähendused teevad tulemuste kaasaegse tõlgendamise võrdlemisi keeruliseks.

2.2.1 Kaali linnus (registri nr 12602)

Kaevamiste käigus avastati peakraatri kirdeküljel kuivmüüri poolkaarekujuliselt piiritletud ala, mida Lõugas interpreteeris algselt kui eelrooma või rooma rauaaegset linnust-kultuskohta (Lõugas 1977?; 1978), hiljem aga kui pronksiaegset kindlustatud asulakohta (Lõugas & Selirand 1989, 210; Lõugas 1996). 1982. aastal ilmunud „Eesti esiajaloo“ Kaalit veel kindlustatud asulana ei esitletud (Jaanits *et al* 1982). Saadud keraamikakillud ning üksikud esemed dateerisid siiski koha varasema kasutusjärgu 8.–6. sajandisse e.m.a. ehk pronksiaja teise poolde, suurema osa leidudest võib aga dateerida pigem eelrooma rauaaega (500 BC – 50 AD), Lõugase esialgsel hinnangul võib-olla ka 3.-4. sajandisse AD (Lõugas 1977?). Pronksiaegsed leiud näivad sealjuures olevat esinenud linnuse ülemistes kihtides, mis võiks viidata kusagilt lähikonnast toodud materjalile (?). Kaali asulakoha põhjakihtidest võetud radiosüsiniku dateeringud viitavad samuti 6. sajandi lõpule – 4. sajandile e.m.a., nende täpne leiukoht on aga teadmata (tõenäoliselt vallist väljapool); pole ka teada, kas proovid on kalibreeritud.

Säilinud osas 2 m laiuse ja (kraatrivallist väljastpoolt vaadates) 2,5 m kõrguse paeplaatidest kuivmüüri ümbritsetud ala oli poolkaarekujuline; selle täpsed mõõtmed pole teada, kuid reljeefi järgi otsustades võiks paemüür olla piiritletud maksimaalselt kuni 800 m² ala (joonis 2). Suhteliselt väike pindala ja leidude vähesus, samuti pronksiaja või rauaaja esimese poole kohta ebatavaliselt tugevad kindlustused eristavad kohta selgelt teistest pronksiaegsetest kindlustatud asulatest (nt Asva ja Ridala, mille pindala oli 4-5 korda suurem, nõrgalt kindlustatud, kuid hoopis rikkalikuma leiuainesega), viidates viimastest erinevale funktsioonile.

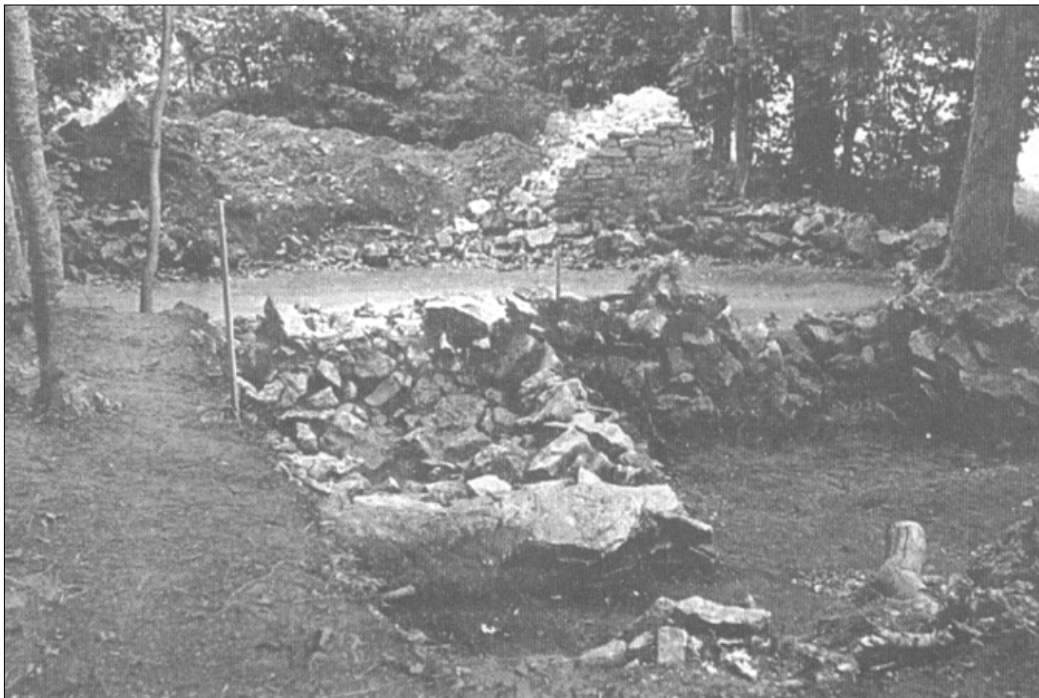
Kividest laotud platvorm kraatri valli peal Kaali kindlustise siseõuel. Foto: TLÜ Ajaloo Instituudi arhiiv.

Kaevand linnuse või kindlustise keskosas hõlmas umbkaudu 135 m². Valli siseküljel avastati vähemalt kahe nelinurkse platvormi jäänused (fotode ja jooniste järgi otsustades), mis mõlemad jäid aga suuremas osas kaevamata ala sisse. Lõugas on interpreteerinud neid kui hoonealuseid. Samas pole mujalt seni teada tihedatest kivilademetest koosnevaid hoonealuseid ning platvormid meenutavad praegustel andmetel pigem Tõnija kultuskohas välja puhastatud kiviplatvormi, mis võiks kuuluda samuti eelrooma rauaaega. Nimetatud kivilademete vahel, linnuse õuel, paiknesid lähestikku viis-kuus silmatorkavalt suurt raudkivi. Kas need asusid oma esialgsel asukohal või olid sinna tahtlikult toodud, jääb ebaselgeks, kuna linnuse kahe viimase aasta kaevamise kohta puuduvad nii aruanne kui ka kaevamispäevik. 1977. aastal (või tõenäoliselt hiljem) Lõugase poolt koostatud muistise passis on märgitud, et linnuse sees polnud üldse hoonealuseid säilinud, kuid üks hoonealus paiknes vallist väljaspool.

Vaade kaevendi keskosale kraatri vallil. Foto: TLÜ Ajaloo Instituudi arhiiv.

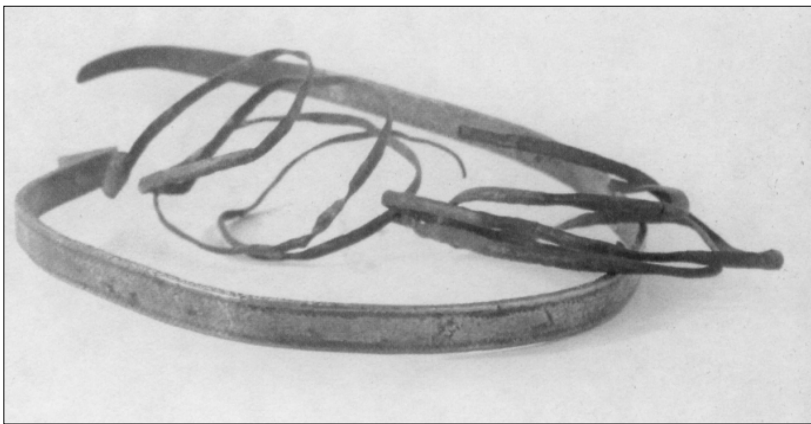
Vallist mõni meeter väljaspool, praeguse valli rekonstruktsiooni ja tee vahelisel alal paljandunud kiviplatvorm on näha fotodel, aga mitte joonistel. See näib sarnanevat linnuse sees avastatuile. Mitmes kirjutises (nt Lõugas 1996, 56) on seda hoonepõhja mainitud kui Kaali linnusesse kuuluvat, minnes mööda asjaolust, et konkreetne kivikiht leiti ju ikkagi müüri piiratud alast väljaspool.

Valliga piiratud alast väljapoole, valli ja tee vahele jääv kividest platvorm. Foto: TLÜ Ajaloo Instituudi arhiiv.

Valli kõrval, nii sise- kui ka välisküljel, avastati põlengukiht, millest kohati olevat olnud säilinud isegi valliga paralleelseid tukke (kaevajate suulised andmed). Võimalik, et valli oli omal ajal katnud mingi puitrinnatis, mis hävis tulekahjus. Lähemad andmed nii valli kui ka puidujäänuste kohta puuduvad.

Pigem koha kultuslikule funktsioonile viitava leiuna võib veel mainida kahest spiraalkäevõrust ja kaelavõrust koosnevat hõbeaaret ning neist eraldi leitud hõbesõrmust, mis oleks tavalise asula leidudena ebatavalised. Ehted on raskesti dateeritavad, kuid võiksid pronksist analoogide põhjal otsustades kuuluda samuti eelrooma rauaajaga. Lõugas oletas siiski ornamendi põhjal, et esemed võiksid pärineda rooma rauaajast (50-450 AD).

Kaalist leitud väike hõbeaare.

Kuigi Lõugas pidas Kaali linnust, vähemalt oma 1996. aastal ilmunud raamatus, kindlustatud asulakohaks ning interpreteeris seda kui tavapärast küla, on sellisesse tõlgendusse siiski raske uskuda, seda enam, et puudub igasugune aruandlus või konkreetne tõestusmaterjal. Eelkõige räägib Lõugase (hilisema) interpretatsiooni vastu kindlustise ebatavaline asukoht, lisaks ei oleks Kaali müüride vahelisele alale mahtunud enam kui ehk kaks - kolm majapidamist. Tavapärasele külale räägib vastu ka ala ümbritsenud ebatavaliselt tugev puitrinnatisega paemüür, ebatavalised kiviplatvormid ning asjaolu, et osa kiviplatvorme paiknesid müüri piiratud alast väljapool. Seetõttu on arheoloogid tänapäeval pigem arvamusel, et tegu oli kultusliku kompleksiga, mis rajati võib-olla vaid mõnisada aastat varem toimunud katastroofi kohta.

2.2.2 Arheoloogilised kaevamised Kaali järves

1976. aastal kaevati Kaali järve kirdekaldale, otse veepiiri kõrvale, esimene, 8 m pikkune ja 1 m laiune tranšee (Vello Lõugas). Hiljem tekkinud mudakihti ladestunud

orgaanikast võetud ^{14}C proovide analüüsimisel erinevates laborites saadud tulemused erinesid üksteisest paraku kuni tuhande aasta võrra; sellest hoolimata tehti järeldus, et pronksiaegse kindlustatud asula kihid olevat valgunud piki nõlva alla järve kaldale. Leide ei saadud või pole kirjeldatud. Sarnaseid tranšeesisid kaevati järve kaldale veel 1977. ja 1978. aastal, midagi arheoloogiliselt uut need aga ei pakkunud.

1978. aastal rajati Kaali järve, mis sel otstarbel mõneks ajaks tühjaks pumbati, proovikaevand (Vello Lõugas), kasutades selleks paarimeetrise läbimõõduga kessooni. Üsna pea tõkestasid tee risti-rästi järve kukkunud puutüved ning suuremad kivid, mis umbes 4 m sügavusel muutsid edaspidised kaevamistööd võimatuks. Vanim puutüvi, millest sai võetud dendrokronoloogiline analüüs, kuulus 1181. aastal kasvama hakanud tammele, mis oli varisenud järve 1426. aastal.

2.2.3 Kraatrit ümbritseva ringmüüri arheoloogilised kaevamised

Kaali järv tervikuna on olnud ümbritsetud erakordselt massiivse kivimüüri, mis sarnaneb eelrooma rauaajaga dateeritud ringvall-linnuseid ümbritsenud kaitsemüüridele. Osalt katab Kaali järve ümbritsenud müüri praegu hilisem kiviaed, mis on algsest küll tublisti kitsam. Kohati on muinasaegne müür jälgitav vaid alumiste kividenä maapinnas. Varasem kivimüür järve ümber on olnud ehitatud kuni 1,8 m läbimõõduga raudkividest 2,3–2,8 m laiusena. 1979. aastal müüri 10 m ulatuses lõiganud kaevand (Vello Lõugas; kaevandi täpne asukoht on ebaselge) osutas, et müürist väljaspool puudub kultuurikiht täielikult, müüri vahetult ääres seespool leiti aga rohkesti koduloomade – härgade, hobuste, sigade, lammaste ja koerte – luid, peamiselt hambaid ning koljude osi. Pole kahtlust, et siin on tegemist ohverdustega. Loomaluudest kõrgemalt müüri äärest leiti muinasaegsed savinõukillud, mille põhjal Lõugas dateeris ringmüüri rajamise umbes ajaarvamise vahetusse. Ringmüür kuulub seega tõenäoliselt kokku Kaali kultusliku kompleksi muude rajatiste, eelkõige linnusega.

Vaade Kaali kraatrit ümbritsevale kiviaiale ja varasema ringmüüri alusele selle all.

2.2.4 Arheoloogilised kaevamised uusaegses sepikojas (muinsuskaitsealune objekt, reg nr 12603)

Kraatri põhjavallist vahetult väljaspool, seespool kivimüüri piiratud ala, kaevati 1977. aastal sepikoda, lähtudes oletusest, et tegu võiks olla muistse rauasulatuskohaga (Vello Lõugas). Paljandus 17.–18. sajandisse kuuluva paekividest laotud sepikojade vundament; hoone on kantud ka uusaegsetele kaartidele. Kuigi Lõugas peab võimalikuks, et sel kohal tegeldi rauatöoga ka juba muinasajal, ühtegi tõestust selle kohta ei saadud. Kaitsealuse muistise nimetamine rauasulatuskohaks on seega eksitav.

Rauatootmisel tekkivat slakki on leitud ka järve ümbritseva valli kaguosast. Mis ajal ja mille tulemusel see sinna sattus, pole teada.

2.3 Praeguse olukorra kirjeldus

Siinkirjutaja inspeksioon Kaali muististekompleksile toimus 31. oktoobril 2013. Kõik nimetatud muistised on heas seisukorras, varustatud muinsuskaitse siltidega. Linnuse müür on oletuslikult jälgitav kraatri valli välisnõlval oleva astanguna, millest siit-sealt paistavad välja kivid. Kuna kogu kraatri ala on kivine, on kunagise müüri kindel lokaliseerimine siiski võimatu.

3. Järeldused ja väärtushinnangud

Tegemist on Eesti mastaabis üliolulise ja põneva arheoloogilise leiukompleksiga, millel on paljude inimeste jaoks sümbolne tähendus. Viimasele on oluliselt kaasa aidanud Lennart Meri raamatud „Hõbevalge“ ja „Hõbevalgem“. Kaali on ainulaadne, tõenäoliselt eelkõige kultusliku iseloomuga kompleks, mis sisaldab mastaapseid kivirajatisi eri perioodidest, jälgi nii kultuslikust kui ka sekulaarsest inimtegevusest, võimalikest ohverdustest.

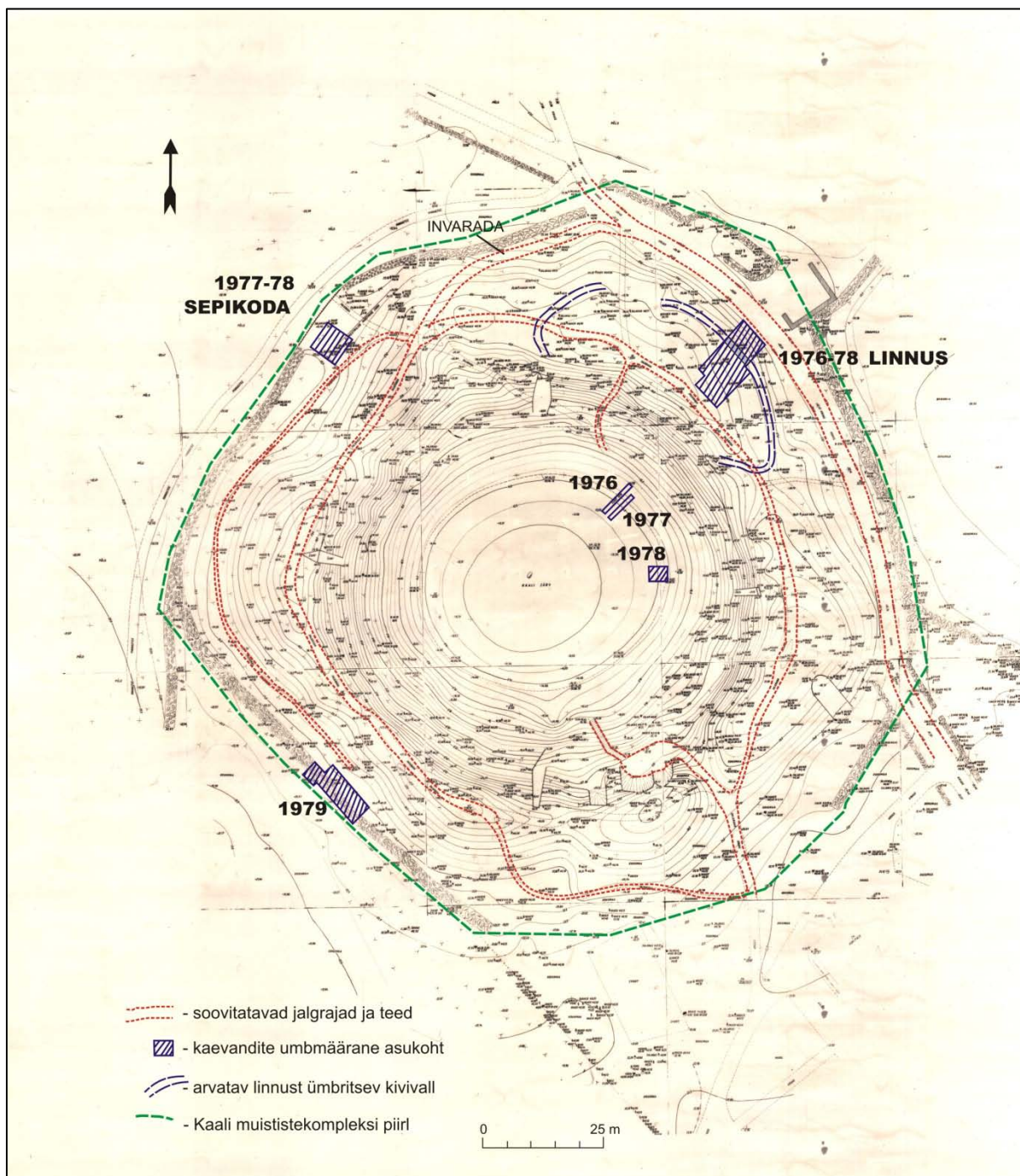
Kurvastav on Kaalis 1970. aastatel toimunud arheoloogiliste uurimistööde silmatorkavalt vilets dokumenteeritus ning tehtud järelduste suuresti subjektiivne iseloom, millele lisandub üldsuse hulgas üllatavalt vähelevinud teave Kaali kompleksi arheoloogiliste väärtuste kohta. Seda olulisemaks võib pidada koha igakülgselt säilitamist tulevaste uuringute tarbeks.

Tahaks juhtida tähelepanu asjaolule, et kaevandid on hõlmanud küll eri kohti kraatris ja selle kõrval, kuid suurem osa nimetatud alast on siiski uurimata. Arheoloogilistest prooviaukudest mitmel pool kraatri vallil on saadud rauasulatamise jääke, kuid

lähema informatsiooni hankimist üksnes prooviüfide abil takistab enamasti kultuurikihi paksus ning kivide rohkus. Näiteks võib ringmüüri lõiganud 1979. aasta kaevamiste põhjal oletada, et kunagiste ohvriandide jäänuseid võiks leida ka mujalt ringmüüri siseküljelt; kindel see aga pole. Ei saa täielikult välistada ka võimalust, et linnusele sarnanevaid kividest laotud platvorme või valle võib leiduda mujalgi ringmüüri piiritletud alal, rääkimata vähem jälgi jätvast inimtegevusest. Kuigi mõnel pool, arvatavalt kivimüüri varingu alal, on Lõugas rääkinud kuni 2 m paksusest kultuurikihist, võib kultuurikiht kohati, näiteks kraatrivalli peal või ümbritseva kiviaia kõrval teoreetiliselt alata juba mõnekümne cm sügavuses.

Eraldi tahaks rõhutada, et ka Kaali järvel on lisaks loodusteaduslikule ja kultuuriloolisele arheoloogiline väärtus. On igati tõenäoline arvata, et järv on kujutanud enesest konkreetset ohverdamiskohta, mille tähtsust ümbritsevad rajatised on üksnes rõhutanud. Samas, nagu osutasid Lõugase proovikaevamised järves 1978. aastal, on muinasaegsed järvesetted kaetud rohkete järve kukkunud puude ning mitmemeeetrise mudakihiga, mistõttu neid üldjuhul miski otseselt ei ohusta.

Muinsuskaitse seisukohalt on oluline ka muistise, antud juhul siis Kaali kompleksi, väline ilme. Muistis peab olema võimalikult hästi jälgitav, ilma segavate kaasaegsete ehitiste või rajatisteta, ümbruskonnas domineeriv. Seetõttu on kehtestatud ka muistiseid ümbritsev 50 m laiune kaitsevöönd, kus toimuvad ehitustööd tuleb samuti eelnevalt Muinsuskaitseametiga kooskõlastada.

Joonis 2. Kaali muististekompleks. Kasutatud 1970. aastatel valminud samakõrgusjoontega plaani, TLÜ AI arhiiv.

4. Muinsuskaitse eritingimused

Muinsuskaitse eritingimused kehtivad viis aastat alates kooskõlastamise hetkest ning nende kooskõlastamine Muinsuskaitseametiga on kohustuslik. Kui vahepeal pole ei muistise seisukorras ega ka korrastustööde iseloomus toimunud olulisi muutusi, võiks eritingimusi pikendada samadel tingimustel, mis esialgselt esitatud.

4.1 Muinsuskaitse üldprintsiibid:

- 4.1.1 Kõik mälestisel toimuvad protsessid peavad olema pööratavad;
- 4.1.2 Kõik mälestisele ning selle kaitsevööndisse edaspidi kavandatavad rajatised (näiteks paviljonid, istepingid, platvormid) tuleb eraldi kooskõlastada Muinsuskaitseametiga;
- 4.1.3 Konstruksioonide planeerimisel tuleb lähtuda printsiibist, mis säilitab arheoloogilist kultuurkihti maksimaalselt;
- 4.1.4 Konstruksioonide planeerimisel tuleb jälgida, et need oleksid sellesse konteksti sobivad (nt pingid, teadetetahvlid, jalgradade kattematerjal);
- 4.1.5 Linnamäelt ning asulakohalt puude maha võtmisel tuleb kokku kutsuda komisjon, kuhu peab kuuluma mh Muinsuskaitseameti kohalik vaneminspektor või Muinsuskaitseametit esindav arheoloog;
- 4.1.6 Erinevate rajatiste püstitamisel tehtavatele võimalikele mullatöödele peab eelnema arheoloogiline uuring või tööde käigus toimuma arheoloogiline järeelvalve.

4.2. Konkreetsete eritingimused Kaali arheoloogilise kompleksi jaoks:

- 4.2.1. Uute teeradade rajamine kraatril on üldjuhul keelatud, lisaks tuleb vältida ka väiksemate jalgradade kasutamist kraatri vallile või alla järve äärde minekuks. Soovitav on piirduda kahe üleminekuteega kraatri vallile (lisaks invateele, vt punkt 4.2.5) ja kahe võimalusega laskuda alla järve äärde (joonis 2);
- 4.2.2. Võimalusel peab korrastama ja käigus hoidma ka jalgrada piki kraatrit ümbritseva ringmüüri sisekülge kraatrist põhja- ja lääne pool, mis on kantud 1970. aastatel valminud kaardile (joonis 2);

- 4.2.3. Pääsud kraatri vallile võivad paikneda peasissekäigu läheduses, kuhu tuleks rajada kerged (puit)trepid, vältimaks kukkumisi ning nõlvade erosiooni;
- 4.2.4. Teede pinnasekate peab sobima ümbritsevasse keskkonda;
- 4.2.5. Invatee kraatri harjale on soovitatav rajada kraatrist põhja poole, piki sealset kiviaeda, kasutades ära laugjamat kohta kraatri vallis (joonis 2); kui see on muudel põhjustel takistatud, tuleb kaaluda invateest loobumist ning ratastooliga ligipääsu võimaldamist üksnes lõunapoolsele vaateplatvormile, kuhu praegugi viib tee;
- 4.2.6. Pingid ja teadetetahvlid peab võimalusel paigutama olemasolevate asemele, vältimaks täiendavaid mullatöid (nt aukude kaevamine kinnituse tarbeks);
- 4.2.7. Ka väikesemahuliste mullatööde puhul (nt süvendamine invatee rajamiseks, võimalikud augud konstruktsioonide kinnitamiseks või trepi ehitamiseks) peab rakendama arheoloogilist järelvalvet;
- 4.2.8. Juurdepääs linnusele peab olema tagatud kraatri valli mööda kulgevalt jalgrajalt; valli rekonstruktsioon on vaadeldav kraatrist ida pool kulgevalt külavaheteelt;
- 4.2.9. Eriti tuleb vältida uute konstruktsioonide paigutamist otse linnusele (vt umbkaudsed linnuse piirid joonis 2).

5. Ettepanekud Muinsuskaitseametile

- 5.1 Muinsuskaitseameti avalikus registris olev info Kaali muististe kohta on kohati eksitav. Näiteks on jäetud mainimata Kaali linnuselt saadud hilisemad leiud ja tõenäoline pronksiajast hilisem kasutusperiood. Kohta kaevati 1976-78, mitte üksnes 1976 ning on vale väita, et seda ümbritses kiviaed – asja võiks pigem nimetada ikkagi linnuse kivivalliks või müürialuseks. Aare pole pärit nooremast rauaajast, vaid eelrooma või rooma rauaajast. Kogu linnus on juuresoleval kaardil märgitud Kaali järve keskele (vt ka joonis 1), mis tekitab petliku mulje, et kaitse all ongi üksnes järv.
- 5.2 Arvestades siinsetes eritingimustes kirjeldatud, oleks soovitatav kas nimetada Kaali kaks kaitsealust muistist ümber või pigem võtta kogu kompleks tervikuna kaitse alla. *Kindlustatud asula ja ohverdamiskoht* asemel oleks mõistlikum

kasutada hoopis neutraalsemat terminit *linnus* – rajatis erineb ju päris märgatavalt nõ tüüpilistest kindlustatud asulatest ja oli vaevalt asula, s t inimeste (tavapärane) elukoht. Termin *kindlustatud asula* ongi käibel vaid ühe konkreetse pronksiaja muistiseliigi jaoks ning Kaali linnus sellele liigitusele päriselt ei näi vastavat, rääkimata dateeringulistest küsitavustest. Põhimõtteliselt võiks ju muidu kindlustatud asulateks nimetada kõiki linnuseid. Lisaks võib mainida, et linnuseks või linnamäeks nimetas objekti ka Lõugas ise enda koostatud muistise passis, kus ta linnuse dateerib 3.- 4. sajandisse AD (Lõugas 1977?).

Loobuma peaks muistisest nimega *rauasulatuskoht*, kuna tõestatud on selle koha peal ikkagi üksnes uusaegse sepikoja olemasolu, mis on läbi kaevatud ning mille eraldi kaitse all olemine tundub mõttetu.

Eraldi peaks olema kaitse all kraatrit ümbritsev ringmüür ning sellest lähtuvalt kogu kraatri ala. Seetõttu olekski ehk mõistlikum piirduda kogu kompleksi nimetamisega nt *Kaali muististekompleksiks* ning selle eri osad mainida ära üksnes kirjelduses.

5.3 Eelnevast lähtuvalt tuleks määrata kaitseala piiriks kraatrit ümbritseva kiviaia väline joon (joonis 1, 2), millele lisanduks 50 m laiune kaitsevöönd. Muistise kogu kraatri ala hõlmav ulatus tuleks kindlasti kajastada ka Muinsuskaitseameti registri kaardil.

5.4 Oleks väga soovitatav varustada Kaali muistised vähemalt lühikeste infotahvlitega, vältimaks olukorda, et isegi kohalikud inimesed ei tea objekti arheoloogilist väärtust. Siinkirjutaja on nõus nimetatud infotahvlid koostama, kui Muinsuskaitseamet leiab raha nende valmistamiseks ja kohalepaigutamiseks.

20.11.2013

/allkirjastatud digitaalselt/

Marika Mägi, PhD

arheoloog

TLÜ Ajaloo Instituut

Kasutatud allikad ja kirjandus

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiiv, Vello Lõugase isikuga seotud kaustad, Kaali.

Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E. 1982. *Eesti esiajalugu*. Tallinn.

Lõugas, V. 1977?. Kaali linnamägi. Arheoloogilise muistise pass. Muinsuskaitseameti arhiiv. (Passis on märgitud koostamisaastaks 1977, sisus on aga viidatud 1978. aasta tulemustele)

Lõugas, V. 1978. Archaeological research at Kaali Meteorite Crater. – TATÜ 27, 1, 64-66.

Lõugas, V. 1996. Kaali kraatriväljal Phaetonit otsimas. Tallinn.

Lõugas, V. & Selirand, J. 1989. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn.